

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ա Կ Ա Ն Ք

ԼԵՒՈՆ Ե ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ

Սխուռանի վերջին թագաւորը՝ նւաթն եւ զած է Պ. Բասմաջեանի վերջին գրքին ։ Եւ Պր. Եր. Սրմաքէշխանլեան տպաւորութիւններ կրած է այս հատորէն որ իրականութեան մէջ կը պակսին ։ Հայոց պատմութիւնը կը պահանջէ որ այս ջերմութիւնը իր բուն աստիճանին իջեցուի ։ Դիւան մը այն յիշատակարաններուն, թուղթի, մետաղի կամ քարի վրայ, որոնք ատաղձը կը կազմեն Լեւոն Ե Լուսինեանի կեանքը պատկերելու, — ահաւաստի միակ տպաւորութիւնը զոր կը զգայ մարդ Բասմաջեանի գործը թղթատելով ։ Կը զգացուի միանգամայն մեծ ճիգ մը այս դիւանը ընելու՝ ամբողջացուցած, ծանօթագրուած, վաւերացուած ։

Իբր ամբողջութիւն՝ ուրիշ բան չի պակսիր հոն, բայց եթէ թերեւս այն փոքրիկ կտորը՝ զոր ազուցներ է Անտէ Միշել իր Արուեստի պատմութեան մէջ, Ահաւաստի այս կտորը. «Չենք գիտեր թէ, Հայաստանի թագաւորը՝ Լեւոն Լուսինեան, որ իր գաւառներէն զրկուած, թաղուեցաւ Կեղեստինեանց վանքին մէջ, 1393, — տըխրագգածուած էր շլացութենէ, ինչպէս իր արձանը. բայց այն ժամանակի բնագիրները կ'իմացնեն թէ շատ ապաժիրուած էր բնութենէն ու նկնահասակ ։ Եւ թերեւս ատոր համար ալ իր քանդակը, որուն ձախ ձեւը, մանրամասնութիւն մը շատ շահեկան, զոյգ մը ձեռնոց կը բռնէ, հագիւ այնչափ երկայն է, որչափ տղու մը» ։

Յիշատակարաններու այս ամբողջութիւնը լուսաբանուած են ծանօթութիւններով ։ Այս ծանօթութիւնները մասնագէտներու

անգամ կը սովորեցնեն՝ երբեմն, և շահեկան են՝ միշտ ։ Բայց այնպիսիներ ալ կան որոնք անոր համար միայն նոր են, որովհետեւ հնութենէ մոռցուեր են ։ Օրինակ. «Ընդհանուր սովորութիւն եղած է «Լեւոն Չ» կոչել մեր վերջին թագաւորը, փոխանակ ըսելու Լեւոն Ե ։ Այս սխալն յառաջ եկած է պարոն Կոստանդին որդին պարոն Լեւոնը թագաւորներու կարգը դասելէն» ։ Կարծեմ թէ Չամչեանէն սկսեալ բոլոր անոնք՝ որոնք առիթ ունեցեր են այս իշխանին անունը յիշելու, գիտէին թէ Կոստանդին որդին Լեւոնը թագաւոր չէր, սոսկ պարոն մըն էր ։ Երկարաբանութենէ խուսելու համար, միայն ըսած են Լեւոն վեցերորդ՝ փոխանակ ըսելու Լեւոն վեցերորդ իշխան, հինգերորդ թագաւոր ։ Ամէն երկդիմութենէ խոյս տալու համար, նոյն իսկ այս բացատրութիւնը ըրած է Ալիշան, որ այնքան անգամ առիթ ունեցեր է յիշելու. «Լեւոն Ե ի կարգի համանուն թագաւորաց մերոց Ռուբինեանց, և Չ ի կարգի պարոնաց և թագաւորաց» ։

Պր. Եր. Սրմաքէշխանլեան այս կէտին վրայ կը հիանայ, զայն կը հուշակէ ։

Յիշատակարաններու վաւերականութեան մասին՝ ինչ որ խնդիրներ կը յուզէ Պր. Բասմաջեան, ոմանք վիճուած են, ուրիշներ դեռ վիճելի՝ նոյն իսկ «Իր մանրաթիւ շարմաղէն անցնելէ յետոյ ալ» ։ Օրինակ ։ Էն հետաքրքրական գլուխը ամբողջ հատորին մէջ եօթներորդն է ։ Ստոր նւաթն է Հիւսէ Խեղու յատիւ Բագատր ։ Ոմանք կը համարին թէ Կիլիկիոյ հայ թագաւորութիւնը միայն երկու Լատին թագաւոր ունեցեր է, ուրիշ աւելի չատեր — մանաւանդ եւրոպացիներ, հինգ ։ Ասոնց գլխաւոր փաստն է Լեւոն վերջինի

1. Տես՝ Լուսինքն թիւ 528 :

2. Հմմտ. Histoire de l'Art, tome III, Première partie էջ 379 :

3. Հմմտ. Լեւոն Ե Լուսինեան էջ 46 :

4. Հմմտ. Յուլիոս հտ. Բ. էջ 498 :

տապանագիրը ուր գրուած կայ Լեոն Լուսինեան, հինգերորդ յատին արքայ Հայոց Բագատուրքեան: Կը դեղեւէին միայն պատմութեան մէջ ալ հինգ լատին թագաւորներ գտնելու: Ես պաշտպանելով թէ Կիպրոսի Պետրոս Ա Հայոց ալ թագաւոր եղած է, կը նպաստէի հինգ թիւը ամբողջացնելու: Առանց գիտնալու Բասմաջեանի այս շատ հետաքրքրական յօդուածին դէմ կը կոտէի: Իր շահագրգռութիւնը իրաւացի էր: Բասմաջեան հակառակ է հինգականներու: զանոնք ոչնչացնելու համար, փորձած է տարբեր ընթերցումն ընել Լեոնի տապանագրին: Ֆրանսերէն ընագիրը՝ Lyon de Lusignan quint roy latin du royaume d'Arménie, ինք կը հասկնայ, ոչ թէ միւսներուն պէս՝ Լեոն Լուսինեան, հինգերորդ յատին արքայ Հայոց Բագատուրքեան, այլ՝ Լեոն Լուսինեան հինգերորդ, — լատին արքայ Հայոց թագաւորութեան: Հանճարեղ ընթերցում՝ լոկ ստորակէտի տեղափոխութեամբ: Սոյն տեղափոխութիւնը ըրած է նաեւ Կարապետ Եղեան¹, դիւրաւ լուծեալու համար շատ մը գծուարութիւններ: Բասմաջեան² ճանչնալով հանդերձ Եղեանի լատինութիւնը այս ընթերցման մէջ, կը գրէ թէ նա ըրած է այս բանս «առանց քննելու տապանաքարն ու կտակը»: Լաւ ուրեմն որ չէ քննած, որովհետեւ դիտէր թերեւ թէ այս ընթերցումը բոլորովին հակառակ է տապանագիրը գրողի մտքին, ինչ որ չէ իմացած ինք՝ յետ երկար քննութեանց:

Լեոն Ե Լուսինեան հատորին մէջ Բասմաջեան գետեղած է Ֆիլիպ աը Մէզիէրի տապանագրին ալ: Այս իշխանը, երբեմն դիւանապետ Կիպրոսի Պետրոս Ա թագաւորին, յետոյ կենակից Լեոնի ու անոր կտակակատարներէն մէկը, իր կենաց վերջի տարիները քաջուած, մեռած ու թաղուած է Կեդեստինեանց նոյն վանքին մէջ՝ ուր

իրմէ ոչ շատ տարի յառաջ հանգչած էր Լեոն: Ասոր տապանագրին մէջ կան նաեւ այս տողերը. Le dict chevallier fut fait chancelier de Chypre au temps de tres vaillant roy Pierre de Lusignan quin roy latin de Hierusalem apres Godeffroy de Bouillon³.

Ստորագծուած բառերը այնչափ նման կը հնչեն Լեոնի տապանագրին խնդրի նիւթ եղող բառերուն, որ՝ Մէզիէրի Կենաց միւս բոլոր հանգամանքներն ալ ի միասին առնելով, կը փորձուիմ կարծել թէ երկուքն ալ նոյն ձեռքէն քանդակուած ըլլան: Արդ Բասմաջեան ինչպէս կը հասկընայ այս կտորը. Պետրոս Լուսինեան Հինգերորդ, — արքայ յատին Երուսաղէմ, թէ՛ Պետրոս Լուսինեան, — հինգերորդ արքայ լատին Երուսաղէմի: Ես ճիշդ այսչափ միայն կը հասկնամ թէ այս կտորը փաստ մըն է, և անվիճելի, ցուցնելու համար թէ Լեոնի տապանագրին Բասմաջեանէ եղած նոր ընթերցումը իրմէ նախընթաց և իրմէ հերքուած ընթերցումէն աւելի մեծարժէք չէ: Պիտի ներէ ինձ Բասմաջեան ուստի եթէ իր այս պարբերութիւնը զուտ թատերական ռազմադարձութիւն մը նկատեմ: «Ուրեմն կը սխալին նաեւ Յուշիկը, Լանդլուա, Լընուար, Բօնիէ, և ուրիշ շատ շատեր որոնք ստորակէտով մը կը զատեն Լուսինեան ազգանունը հինգերորդ թուական ածականէն: Ս. Պալասանեանի պատմութիւն Հայոց գրքին մէջ ալ (եր. 541) սխալ է այս տապանագիրը, ինչպէս սխալ են նաեւ ուրիշ կարեւոր կէտեր»:

Քիչ մը նուազ փաթեմ:

Բասմաջեանի այս գործէն ինչպէս կըրցած է Պր. Եր. Սրմաքէշխանեան այնչափ լեցուիլ Լեոն վերջինի դէմ մինչև զանիկայ անուանել զանիկ ղեմք մը, պարտաքոյժ, մարմնապաշտ: Դարերով յառաջ մեռածները դատելու համար, պէտք է ա-

1. Հմմտ. Բասմաջեան Դարչէլի էջ 76.

2. Հմմտ. Լեոն Ե Լուսինեան, էջ 129.

3. Հմմտ. Լեոն Ե Լուսինեան, էջ 18.

նոնց ամբողջ կեանքը ապրիլ, ամբողջ միջավայրը զգալու Բասմաջեան Լեւոնի կեանքին միայն կմայր զարձած, ցուրտ բեկորները հաւաքած է, առանց զանոնք ոգեւորելու, շարժելու, յուզելու, տանջելու, շուարեցնելու, պատրելու, մատնելու, կոտրելու, առանց իրենց միջավայրին մէջ ապրեցնելու որուն վրայ պիտի ազդեն, որմէ պիտի ազդուին: Եթէ Պր. Բասմաջեան շնորհքն ունենար Լեւոնը կենդանացնելու, Պր. Եր. Սրմաքէշխանեան՝ վերջն հասնելով այս կեանքին իր տպաւորութեանց օրատետրին մէջ պիտի նշանակէր. Լեւոն վերջին՝ ամենեւն յուսահատեցնող հանգամանքներու մէջ, ամենեւն արգանատելի թագաւորը:

Պր. Եր. Սրմաքէշխանեանի վրայ ազդեցութիւն ըրած է անշուշտ Լեւոն Ե Լուսինեան հատորի արտաբերը, — ակադեմական մեծութիւն, շքեղ թուղթ, ընտիր տպագրութիւն, գունաւոր և գեղեցիկ նկարներ:

Ես մինչև հիմայ կը կարծէի թէ դատաստան մը կազմելու համար, մարդկանց միայն պէտք է երեսը նայիլ. Պր. Սրմաքէշխանեան գրեցերուն ալ միայն երեսը կը նայի:

Հուսկ՝ այս տեսակ բնադատութիւնները պէտք է նկատել.... Հին Ռէփրմի գրականութիւն:

Հ. Ն. ԱՆՏԻԿՆԱՆ



ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ

ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

ԴՈԿՏ. Կ. Յ. ԳԱՇԱՅԵԱՆ - ԽԱՆԻ

(Շար. Տե'ս 1906, էջ 565)

Փաշայեան խան՝ գրքին Բ. մասը «Մշտնի յոգնածութիւն»ով կը սկսի: Ֆրանսերէն *surmenage intellectuel* կոչուածը՝ մշտնի չափազանց և անխաբանական յոգնութիւն (fatigue) է, որ հանգիստ առ-

նելով ինքնաբերաբար կ'անցնի իսկ յոգնածութիւնը լուրջ հիւանդութիւն մ'է տեսական, և բուժելու համար մասնաւոր խնամքի կարօտ: Գիտելի է որ

«Մտաւոր չափազանց աշխատութեան մէջ դէպք ուղեղը արեան մեծ հոսանք է գոյանում և դրանից էլ առաջ են գալիս գլխացաւ, գլխի տաքութիւն, գլխապտոյտ, գլխի վրայ և քունքերի շուրջը ծնշմամբ զգացողութիւն, քիչ արիւնահոսութիւն, յօրանջում, ակամջներ խժուս, սրտի քաշախուս, քունի խանգարում, անախորժակութիւն, դիրազորգութիւն և արեան պակասութիւն: Այս նշանները մէկ կամ մի քանիս երևան գալը մտքի յոգնածութեան ապացոյց է:

Հեղինակը կը թուէ նաև այն պատճառները որոնցմով աշակերտը ենթակայ կ'ըլլայ մտքի յոգնածութեան:

Երեխայի տարիքին և մտաւոր կարողութեան համեմատած՝ մտաւոր չափազանց աշխատութիւն, ֆիզիզական շարժումների պակասութիւն, քննութեան տաքմապմբը, վատ թւամշակումը ըստամալու վախ, գիտական ծանօթութեանց ուսուցման մէջ կամոմաւոր աստիճանաւորութեան և խիստ կապակցութեան քաջակայութիւն և արտածական (deductive) գիտութիւնների վրայ հիմնած մտաւորական կրթութիւն, երեխաների ոյժերից շատ քարծր ուսման ծրագիրներ, դաստիարակների երկար տնտղութիւն, դասերի մեծ քանակութիւն, դասամիջոցների տնտղութեան անբաւականութիւն, դասաւանդութեան մէթոդի վատութիւն և այլն:

Այս թւումներից պարզօրէն հետևում է, որ մտքի յոգնածութեան պատասխանատուութիւնը ամբողջովին զպրոցի վրայ է ծանրանում:

Մտքի յոգնածութիւնը եթէ ժամանակին չի դարմանուի՝ ծանր և անդարմանելի խանգարումներ կը ծնուցանէ՝ ինչպէս են ջղային, մտաւորական խանգարումներ, հիստերիա, խելագարութիւն և այլն:

Ըստ Բրոֆ. Մասոյի՝

«Ուղեղը մի դաշտի է միամտում, որը պէտք է մշակել չիտպանմանալու համար, սակայն չափազանց աշխատութեամբ երբոր ուղեղային ոյժը սպաւում է, օգտակար լինիլոյց դադարում է: հետևաբար կարելի է ուղեղը աշխատեցնել, բայց երբեք չը պէտք է ուժասպառել»:

Մտքի յոգնածութեան ենթակայ աշակերտին պէտք է յա սնունդ տալ և չափաւորի մտաւոր աշխատութիւնը: Մտքի յոգնածութեան զխաւոր պատճառներէն մին յարուած ուղարորութիւն ընկն է.